

Johan Holm

Formeringen av det svenska bondeståndet i riksdagen

Hur gammal är egentligen känslan av tillhörighet till ett rike och hur uppstod den? Vad menar vi med rike? Hur definierar vi ”känsla av tillhörighet”? Ska det räcka med att Sven Svensson på 1500-talet är klar över att den större geografiska enhet i vilket hans socken och härad ligger har ett namn, Sverige, och en svenskt kung? Precis som vi idag vet att vi är med i EU, men aldrig skulle definiera oss primärt som ”EU-medborgare”. Eller krävs det att 1500-talets Sven Svensson definierar sig som svensk, att hans svenska identitet är den för honom mest betydelsefulla i jämförelse med regionala och lokala identiteter?

Historicismens förhållande till nationen och nationalismen var okomplicerat och fritt från alla ansatser att problematisera. Man utgick helt enkelt från att nationen, nationalism och den svenska identiteten var fenomen lika gamla som kungariket Sverige. Stöd för den synen saknas inte. Ta t ex Axel Oxenstierna som i åtskilliga brev från Polen och Preussen till hemmarestyrningen uppmanar dem att sätta rikets intressen före de privata och tänka på ”fäderneslandets” väl.¹ Ur ett nationalistiskt perspektiv blev vidare Kalmarunionens danska kungar främmande inkräktare och personligheter som Sten Sture d y och Gustav Vasa nationella frihetshjältar. I konsekvensens namn blev också Nils Dacke en landsförrädare och upprorsmakare.

Nya tankar och trender förändrade den synen. Historiematerialismen ser inte världen i nationer, utan i klasser. Riksgränser, patriotism och nationalism är oväsentliga. I det perspektivet står den huvudsakliga konflikten mellan den tidigmoderna tidens kungar och adelsmän å ena sidan och hantverkare, bönder, torpare etc å den andra. D v s de producerande klasserna mot de ägande och ickeproducerande. Klasserna har gemensamma intressen som inte hindras av några riksgränser. Kriget mellan de olika länderna ska betraktas som medel i konkurrensen om resurser som de parasiterande klasserna kan exploatera. Enligt Jan Lindegren kan också kriget ses som en direktöverföring av resurser från bönderna till adeln. Bönderna finansierade kriget med sina skatter och adeln inhöstade vinsterna i form av donationer och belöningar då kriget väl var framgångsrikt avslutade.²

Men de tidigmoderna staternas historia kunde också omvärderas utifrån andra perspektiv. Charles Tilly pekade på den tidigmoderna tidens stora flora av sam-

JOHAN HOLM

hällsorganisationer där stadsstater (Venedig, Milano), tributstater (Osmanska riket) och de tidiga nationalstaterna var konkurrerande former av statsbildningar. Enligt hans mest kända tes uppstod nationalstaterna i huvudsak på två olika sätt, genom handel och den organisation som uppstod kring handeln (handelsflotta, väpnad flotta för att skydda handeln, finansiering av denna etc) och genom offensiv krigföring där krigets krav på finansiering och organisation skapade en statsapparat som överlevde den offensiva krigföringens perioder. Sverige utgör enligt Tilly ett gott exempel på det senare sättet.³

I modern tid har också nationalismen som fenomen hamnat under forskarnas lupp. Många av de främsta i genren, t ex Benedict Anderson och Eric Hobsbawm, kom under 1980-talet att inta en hållning som stod i extrem kontrast till den syn som representerades av historicismen. Anderson ser ett slags folklig, revolutionär nationalism födas i Frankrike 1789. Men den kom snart att perverteras och bli till ett instrument för de gamla makthavarna att behålla sina positioner. Statsnationalism, d v s det vi idag kallar nationalism, är alltså en ren konstruktion, en "föreställd gemenskap", som ska göra medborgarna trogna regimen och villiga att gå i krig och stupa för "kung och fosterland".⁴ Eric Hobsbawm utgår i sin bok, "Nationer och nationalism", från Andersons definition av statsnationalismen som en "föreställd gemenskap". I historiematerialistisk anda undersöker han sedan vilka grupper som tjänar på nationalismen under olika perioder. Slutsatsen blir att nationalismen särskilt gagnat krigsherrar med diktatorisk makt och Hitler hålls fram som den ledare som effektivast utnyttjat nationalismens föreställda gemenskap. Följderna av nationalismen torde därmed stå klara för läsaren. Också Hobsbawm inleder nationalstatens och nationalismens resa genom tiden med franska revolutionen 1789. Här skapas för första gången en nation som inte personifieras av en kung. Den franska republiken hålls samman av andra krafter.⁵

Under senare tid har flera forskare, bland dem Jonas Nordin, ifrågasatt denna syn. Hans avhandling pekar mot att nationell identitet, nationell retorik och nationella argument användes av svenska makthavare långt tidigare. Skillnaden mellan den tidiga 1800-talsnationalismen och 1600-talspatriotismen är enligt Nordin mer en gradfråga och en utvecklingsfråga än en artfråga. Nationalismen utveckling-är en långsam process, inte en revolution.⁶

När vi idag ser på 1500- och 1600-talets Sverige är de flesta av oss överens om att vi bör se utvecklingen i ett statsbildningsperspektiv. Harald Gustafsson poängterar i sin senaste bok, *Gamla riken – nya stater*, att stater med fasta gränser inte fanns under 1500-talet. Det som fanns var statsbildningsprocesser, territoriella (t ex Sverige) och nonterritoriella (t ex Hansan).⁷ Det tidiga 1500-talets Sverige kan beskrivas som en löst sammanhållen grupp av svenska landskap med en gemensam försvarspolitik och en gemensam finansiering, ur vilken det sakta uppstår en modernare stat, med byråkrati, administration och organisation under tidigmodern tid.

Men folket då, svenskarna? När och hur blir den stora massan, de som bodde på landsbygden och arbetade inom jordbruket, en del av denna process och den framväxande staten? Fanns det alls något "svenskt folk" under 1500- och 1600-talen? Eller annorlunda uttryckt, definierade sig de boende i de svenska landskapen överhuvudtaget som svenskar? Harald Gustafsson har sedan 1993 sysslat mycket med den tidigmoderna staten och samhället. I en uppsats från 1994 gör han en intressant periodisering där han placerar in andra forskares syn på stat och samhälle i en kronologisk ordning. Kontentan av denna är att makthavarnas göranden och låtanden under medeltiden hade ett begränsat inflytande på bondesamhället. I Gustav Vasas framväxande furstestat ökade centralmaktens krav på bondesamhället, men parterna var jämnstarka och förhandlade på någorlunda jämlika villkor. På 1610-talet skedde ett genombrott för militärstaten. Högadeln och kungamakten lade de interna striderna åt sidan och koncentrerade sig på extern erövring. För att finansiera anfällskrigen behövde man emellertid öka sitt resursuttag från bondesamhället och en för tiden mycket effektiv byråkratisk apparat byggdes upp för detta syfte.⁸ Gustafsson poängterar vidare att bondesamhället också ställde krav på den nya centralmakten. Man begärde att lagen skulle upprätthållas och att socknar och häraden skulle försvaras mot yttre angripare. Förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle kan alltså ses som ett ömsesidigt utbyte av krav, motkrav och resurser.⁹ I *Gamla riken – nya stater* har Gustafsson själv undersökt Sverige och invånarnas syn på unionen, riket, landskapet och häradet under 1500-talets första årtionden. Om förhållandena år 1521, under Gustav Vasas resning har han följande att säga: "Landskaps- och tingsenheterna förblev viktiga under upprorets tidiga skede, och han fortsätter lite längre fram: "Tanken på Sverige som ett landskapsförbund är tydligt uttryckt."¹⁰ "I båda länder (Sverige och Danmark) hade den politiska eliten, även bland bönderna i det svenska exemplet, en klar uppfattning om riksenheten. [...] En annan sak är att den svenska allmogen fortfor att definiera riksenheten som en sammanslutning av tingsområden och därmed motarbetade furstestaten."¹¹ Senare i boken poängterar emellertid Gustafsson betydelsen av riksenheten också för allmogen. Detta forskningsläge utgör utgångspunkten för den här uppsatsen. Det antyder för oss att ett "svenskt folk", i någon mening av betydelse endast med tvekan låter sig identifieras 1520, däremot finns det där under stormaktstiden.

En tes om den "svenske" bondens födelse

Ett material som Gustafsson inte använder i sin bok är riksdagsprotokollen. Utifrån det materialet kommer jag i det följande att undersöka hur bondeståndets valda riksdagsmän agerade och reagerade i riksdagen under perioden 1527 till 1635. Metoden tillåter inga slutsatser om allmogen i stort, men den kan ge oss en vink om hur skatteböndernas elitskikt tänkte och resonerade. På så vis kan denna undersökning ses som ett komplement till *Gamla riken – nya stater*. Gus-

JOHAN HOLM

tafsson har själv pekat på riksdagens betydelse när han formulerade frågan om känslan av tillhörighet på följande sätt 1994: ”När blev riksdagen för bönderna viktigare än förhandlingarna på ting och stämmor?”¹²

Jag tror att ett svar på Gustafssons fråga skulle kunna formuleras: När riksdagen, alltså riksnivåns arena, blivit mer betydelsefull för böndernas vardag, deras ekonomi och deras existens än den lokala och den regionala. Det rör sig självfallet om en långsam process och jag ska nöja mig med att via böndernas agerande försöka identifiera den processen i riksdagen. Av betydelse blir då *när* de beslut som styrde bondens vardag lyfts upp från häradets och landskapets nivå till rikets, d v s när de besluten började fattas i riksdagen. Min tes är att bönderna inkorporerades successivt i den svenska staten och att detta delvis var ett frivilligt och medvetet val. Deras representanter deltog i riksdagarna där den statliga politiken beslutades. Att bara se militärstaten som en fientlig aktör som använde sin makt till att pressa av lokalsamhällets allmoges resurser är att göra det väl enkelt för sig. ”Svensk” definierar jag följaktligen som en person vars riksidentitet spelar minst lika stor roll som den lokala och regionala.

Med hjälp av följande frågeställningar tror jag mig kunna skapa en bild av hur de svenska riksdagsbönderna utvecklades från lokala representanter till mer av representanter för ett svenskt bondestånd under den tidigmoderna tiden.

FRÅGESTÄLLNINGAR

1. Hur uppträdde riksdagsbönderna, som representanter för ett svenskt bondestånd eller som lokala representanter för ett härad?
2. I vilka frågor engagerade de sig? I nationella frågor eller i lokala frågor?
3. Hur ense var bondeståndets representanter? När kan man börja tala om ett enigt svenskt bondestånd?
4. Hur kan en eventuell förändring i riksdagsböndernas agerande ha påverkat deras uppfattning om sin identitet?

Inledningsvis skulle jag peka på några förhållanden mellan de tre nivåerna riket, landskapet och häradet som det kan vara av värde att hålla i minnet under den följande läsningen. Riket kunde, som Gustafsson också visar i *Gamla riken – nya stater*, skifta i storlek och dess gränser var lättörsliga. Detsamma gällde inte för landskapet. Det var ett geografiskt väl definierat och avgränsat område med lång historisk tradition. Det var nästan uteslutande hela landskap som delades mellan Gustav Vasa och den danske kung Fredrik när Kalmarunionen föll sönder. Det var hela landskap som senare bytte nationalitet (fram och åter) under 1600-talets krig. På regional nivå låg ursprungligen formellt makten över lagen. Lagen måste godkännas av landstingen, den centrala lagstiftningen var ett förslag som landskapen formellt kunde acceptera eller förkasta. Det var också, fram till 1544, av landstingens representanter som kungen valdes (se kap 3 i konungabalken, 1442 års landslag). Detta val skulle sedan helst bekräftas regionalt, varför kungen borde rida

Eriksgata. Om vi sedan ser till de stora upproren så är det att märka att dessa *alltid* organiserades på regional nivå. Budkavlen nådde sällan över landskapens gräns. Och även om både smålänningar och dalkarlar i princip verkar ha varit ense om att Gustav Vasas försök att utvidga centralmaktens inflytande på lokalsamhällets bekostnad borde bekämpas så gjorde man aldrig gemensam sak i frågan. Det förekom inga ansatser till en ”svensk bonderesning”, tvärtom så lyckades kungen utverka dalkarlarnas stöd mot smålänningarna under Dackes stora resning 1542.

Häradet var för övrigt den nivå som dominerade böndernas vardag under 1500-talet och det tidiga 1600-talen. Det var på häradstinget som rätt skipades i lokalsamhället. Det var också häradet som utsåg de representanter som skulle sändas till de riksdagar kungen kallade till, och som vi ska se valdes riksdagsmännen ursprungligen inte i sin egenskap av svenska bönder för att diskutera svenska nationella frågor. De valdes som häradets representanter för att driva häradets speciella frågor på nationell nivå. Det var också på häradsnivå som besvären författades och de tidiga trohetsförsäkringarna till kungen utfärdades. Häradet var alltså länge den givna plattformen när bönderna skulle samtala med, eller beklaga sig för, sin kung.

Innan en analys av böndernas insatser i riksdagen kan ske är det vidare nödvändigt att något dröja vid den tidigmoderna tidens riksdag. Vad var det egentligen för ett forum som bönderna kallades till?

Bönderna och riksdagen

Tidigare forskning är enig kring att riksdagen var ett kungarnas verktyg för att utöka den egna makten. Man är också ense om att riksdagen med tiden blev ett forum för folkrepresentationen. Herman Schück ser Gustav Vasa som riksdagens skapare, Nils Ahnlund drog istället fram Karl IX som ”organisatör av ständerviljan”. Göran Rystad lämnar ingen konkret tidsangivelse men gör iakttagelsen att Karl IX:s försök att utöka ständernas kompetens och makt bottnade i en strävan att skapa ett forum genom vilket han kunde driva den egna politiken.¹³ Också Harald Gustafsson har hävdad att riksdagen var ett instrument genom vilket Gustav Vasa tvingade på folket sin vilja.¹⁴

Riksdagens användbarhet för kungarna låg i dess konstruktion. Kunde riksdagen göras till ett centralt beslutsfattande organ, där representanter från lokalsamhället band sina ståndsbroder vid riksdagens beslut, skapades en laglig möjlighet för kungarna att kringgå de spridda och motspänstiga landstingen i skatte- och lagstiftningsfrågor. Arbetsordningen satte kungen i centrum. Han kallade riksdagen och skrev propositionerna, d v s han hade i praktiken såväl initiativrätt som kontroll över dagordningen och problemformuleringsmonopol. Ständernas enda uppgift var att svara på propositionerna, de saknade rätt att väcka egna frågor.

Ständerna själva var inte särskilt intresserade av att göra riksdagarna till en central maktfaktor av rang. Både Erik XIV och Karl IX använde riksdagarna som

JOHAN HOLM

domstolar i högmålsbrott, Erik mot sina revolterande bröder och Karl mot adelsoppositionen. Ständerna accepterade denna roll, med viss motvilja.¹⁵ Karl IX ville också att ständerna 1602 skulle ta på sig att utse hans nya råd, som i strid med 1442 års lag bl a bestod av sex livländska adelsmän. Ständerna vägrade axla detta ansvar, och påminde samtidigt Karl om att rådet enligt lagen skulle bestå av svenska män.¹⁶ År 1609 gjorde Karl ett försök att övertyga ständerna att acceptera den lagstiftande makten, också detta nekade ständerna att göra.¹⁷ Herman Schück har påpekat att Gustav Vasa rimligen själv såg ständermötet som en undantagsföreteelse.¹⁸ Mycket talar för att ständerna själva länge såg saken så. Slutsatsen att allmogen, och förmodligen också övriga stånd, helst såg att inflytandet i samhället stannade på regional och lokal nivå ligger nära till hands. Den nationella nivån var inte naturlig för bönderna som aktörer under slutet av 1500-talet.

Men en fördel erbjöd riksdagen för bönderna. Ett riksmöte var ett utmärkt tillfälle för bönderna att lägga fram sina besvär för kungen. Den *särskilda* besvärsskrivelsen formulerades på häradsnivå i samband med att häradets riksdagsmän utsågs och rörde en lokal fråga. Ur häradets synpunkt var detta riksdagsmannens viktigaste uppgift. Han skulle framföra och helst plädera för, häradets önskemål. De som kom ifråga som kandidater var skatte- och kronobönder. Adelns landbor ansågs vara representerade genom sina herrar.

Vid riksdagarna förekom också *allmänna* besvär, dvs ett besvär som hela ståndet stod bakom. Att ett stånd går samman på riksnivå för att driva en politisk fråga eller ett önskemål mot centralmakten kan ses som en indikation på en nationell medvetenhet och som ett tecken på att ståndet accepterat riksnivån som betydelsefull. De första allmänna besvären från adeln dök upp under Johan III:s sista riksdagar. Prästerskapet och borgarna följde efter under Karl IX:s tid.¹⁹ Men det skulle, som vi ska se, dröja längre innan bondeståndet samlade sig kring en allmän besvärsskrivelse. Från riksdagarna år 1582 och 1612 finns en samling särskilda besvärsskrivelser med kungliga kommentarer bevarade. Vi ska återkomma till dessa.

Gustav Vasa och de svenska riksdagsbönderna

När man talar om ständermöten måste dessa ses i relation till Gustav Vasas sätt att styra riket. 1521 fanns ingen nationell administration, ingen hierarkisk centralstyrd byråkrati. De svenska landskapen hade periodvis administrerats från Köpenhamn. Kungen drev sin politik genom att, i enlighet med tidens uppfattning om lag och rätt, kalla berörda parter till möten ad hoc och där avhandla det som för dagen stod på agendan. Han kallade rådet till rådsmöten, han kallade adeln till herredagar, han kallade också till kyrkomöten där kyrkans dignitärer var självskrivna deltagare, och han kallade till riksdagar, där representanter för hela samhället skulle delta. Men inte alla möten passar in under någon av dessa kategorier. Till ett möte i Stockholm 1546 kallades ombud från köpstäderna och represen-

tanter från allmogen i några olika landsändar. Mötet kallades för att lösa problemet med ”spannmålens besvärigheter”. Till herredagen i Örebro 1543 kallades t ex bara rådet och adeln i Småland och delar av Västergötland. Det var i första hand hos dem som kungen då sökte stöd mot Dackes styrkor.²⁰

Ordningen på möten och riksdagar var densamma, kungen framställde en eller flera propositioner till vilka de kallade hade att ta ställning. Propositionerna kan beskrivas som en presentation av ett problem, oftast försedd med en övertydlig fingervisning om vilken lösning kungen önskade. Riksdagarna var alltså i första hand vikta för möten där stora frågor och förändringar av samhället som rörde alla diskuterades, kungaval, reformationen av kyrkan etc. Men dessa måste, som vi ska se, kompletteras med landsortsförhandlingar.

Riksdagen 1527 är en av de första från vilken ett brett material finns bevarat. Från själva förhandlingarna har inte mycket av intresse för min undersökning bevarats, men vi vet att kungen i sin proposition pekade på att riket hade mycket dåliga finanser och föreslog en omfattande indragning av kyrkans gods, samt sökte stöd mot de upproriska dalkarlarna. Bönderna gick samman om ett gemensamt svar i hela ståndets namn där man lovade stöd mot dalkarlarna, men vad gällde det kyrkliga godsinnehavet sa riksdagens bönderna uttryckligen ifrån att där ansåg man sig inte ha kompetens att fatta något beslut.²¹

Att bönderna 1527 enats om ett gemensamt svar är intressant, det skulle nämligen dröja åtskilliga årtionden innan det inträffade igen. Däremot finns ingen gemensam besvärsskrivelse bevarad, i propositionssvaret tas heller inga besvär upp, varför man kan gissa att ståndet här inte enades om en gemensam aktion.

1544 skrev kungen i en av sina många kallelser inför den stundande riksdagen, att han ”önskade att ”... menige ridderskapet, bisper, prelater och nogre av de förståndigaste clerkerid, thesligste köpstadsmän och nogre bönder från vart härad över hele landet” skulle infinna sig. Detta eftersom ”... det är vår vilie att och begäran att I vele och så till föreschrevne möte uttschicke otte gode förståndige och beskedlige bönderther af Ångermanland, thesssliges så många av Medelpad, och them i selve best betro, gives dem fullmacht och befallning opå alle eres vegnar som heme sitte, att hvad de med oss och menige riket besluta och samtiycka, att thet och så af eder alle, som heme siette, fast och obrottsligt må och skall hållas varda.”²²

Formuleringen understryker kungens ambition att göra riksdagsbeslutet till bindande för allmogen. Några propositionssvar från bondeståndet finns inte bevarade, men kungen följde upp riksdagsbeslutet med en serie brev till olika landsändar där han redogjorde för dess innehåll och skrev att han förväntade sig att bönderna skulle rätta sig efter detta. En senare serie brev till de kungliga fogdarna med instruktioner att lokalt förhandla med bönderna avslöjar att kungen, trots allt, inte upplevde att riksdagsbeslutet och de personliga breven till olika landskap och härader var nog. Till fogden Jören Jönson i Småland skrev han bl a

JOHAN HOLM

att han önskade en skriftlig försäkran av bönderna att man accepterade riksdagsbeslutet "... med det förste [...] hit upp till oss."²³ En rimlig slutsats av detta är att kungen själv inte såg riksdagens bonderepresentanter som ett svenskt bondestånd med vilket man kunde sluta ett bindande avtal. För att alls kunna regera och få skatterna accepterade var kungen tvungen att via ombud förhandla med regional- och lokalsamhälernas maktcentra, tingen. De nya trohetsförsäkringar som kungen önskade lämnades häradsvis. Bevarat till eftervärlden finns t ex Ridvägs härads försäkring, daterad 24 mars, strax efter riksdagen.²⁴ Under det följande året följde liknande trohetsförklaringar. I februari 1545 lovade Helsinglands allmoge i ett brev kungen och hans söner "... hullskap och manskap som trogne undersåtar bör..."²⁵ Mönstret upprepades under och efter riksdagen i Strängnäs 1547. Landsortsförhandlingarna tjänade alltså främst två syften. För det första att informera om riksdagsbeslutet och för det andra att få dessa bekräftade och accepterade.

Till riksdagen i Stockholm 1560 kallade kungen två bönder från varje härad. Gemensamma svar från de tre högre stånden finns bevarade, men i vanlig ordning saknar vi ett gemensamt svar från de svenska bönderna. Däremot finns i handlingarna menige allmogens försäkran från Östergötland, daterad kort efter riksdagen, 1 augusti.²⁶

I de förhandlingar med den svenska allmogen vi så långt kunnat följa är alltså de lokala och regionala nivåerna de primära. Det finns i materialet inte mycket som talar för att det alls existerade ett svenskt bondestånd, med en svensk identitet. Det är inte med det svenska bondeståndet som kungen kommer överens, det är inte ett svenskt bondestånd som avger de upprepade trohetsförsäkringar som kungen önskade. Gustav Vasa tvingades istället, efter riksdagen, diskutera med bönderna på härads- och landskapsnivå. Och det var här man svarade kungen och avgav de upprepade trohetsförsäkringarna. Mycket talar alltså för att dessa nivåer av den svenska allmogen sågs som de centrala. Vi kan också se att det embryo till en centralmaktorganisation som kungen byggde upp i första hand bestod av en samling kungatrogna fogdar, ofta av ickeadlig härkomst, som förde kungens talan och skötte de regionala och lokala förhandlingarna i hans namn.

Erik XIV, Johan III och bönderna

Brödrastriderna kastade snart grus i Gustav Vasas centralt organiserade maktapparat. De väl organiserade herredagarna och riksdagarna kom att ersättas av möten och så kallade riksdagar till vilka olika tronpretendenter kallade frälse och ofrälse för att försöka vinna stöd för sin sak.

Hertig Johan ledde resningen 1568 och på det mindre väl besökta Vadstena möte samma år inledde han en offensiv för att uppbåda stöd från alla landsändar. Denna gång var första ståndets lojaliteter delade, och deras trohetsförsäkringar inflöt landskapsvis i en ojämn ström. Den blivande kungen infortrade sedan först

en bekräftelse att man fått budskapet att kung Erik XIV var avsatt och senare en ny trohetsförsäkran. Den nivå som dessa förhandlingar fördes på var häradsnivån. Ofta svarade bönderna och prästerna tillsammans och ofta var man två eller flera häraden om en skrivelse.²⁷

I realiteten var fö kung Erik alls inte avsatt, utan han kontrade med att kalla till en riksdag i Stockholm, och de bönder som reste dit mutades med salt.²⁸ Denna riksdag blev av lätt insedda skäl tämligen klen besökt. I huvudsak möter oss här representanter från Uppland, Södermanland, Närke och Västmanland. Att dessa revolutionsriksdagar och kontrariksdagar inte bidrog till att ingjuta förtroende för den nationella nivån och riksdagen som institution säger sig självt.

1569 såg hertig Johan äntligen ut som en säker vinnare och en riksdagskallelse utgick. Kung Erik avsattes och i och med detta restaurerades något av centralmaktens och riksdagens betydelse och prestige. Adeln lämnade in en gemensam trohetsförklaring i hela ståndets namn, vilket också landets fåtaliga borgerskap gjorde. Allmogen lämnade in sammanlagt fem trohetsförklaringar. Östergötland var enda landskap att lämna in en helt egen trohetsförklaring. Övriga landskap slog sig samman två eller tre.²⁹ Vi kan notera följande formulering i Upplands och Norrlands försäkran; ”Alt thette för:ne lofve och svärie vi för oss och alle våre häradzmän, af hvilke vi uttskickedede och fulmechtige gjorde äre...” Här hade alltså sakta tanken att riksdagsmännen ägde binda de hemmavarande börjat sjunka in.³⁰ Å andra sidan kan vi att notera att riksdagen så sent som 1569 inte ansågs vara kompetent att fatta beslut i skattefrågor. Den nationella nivån var uppenbarligen inte den rätta att förhandla med bönderna om nya skatter på. Istället sände hertig Johan ut sina förtrogna för att på regional och lokal nivå förhandla med bönderna.³¹

Betraktade allmogen Eriks och Johans maktkamp på samma sätt som vi skulle se den idag, som ett ”inbördeskrig”? Frågan kan naturligtvis inte besvaras på grundval av mitt källmaterial. Men det är värt att notera likheterna mellan böndernas reaktion på hertig Johans resning mot Erik XIV, och böndernas reaktion på Gustav Vasas resning mot Christian II. Det är alltid landskap och häraden som väljer att ansluta sig till en av två konkurrenter om kungatiteln, i första fallet inom unionen och i andra fallet inom riket.

Från de fåtaliga riksdagarna på 1580- och 90-talen finns få svar från bönderna bevarade. Men vi har de särskilda besvären från 1582, med kungliga kommentarer. De karaktäriseras av att avsändaren i allmänhet var häradet, men också ganska ofta en enskild bonde. Materialet täcker besvären från Östergötland och Småland, samt resolutionerna på besvären från Östergötland, Uppland och Norrland. I ett fall har ett besvär författats över såväl härads- som landskapsgränser. Östgötarna och Småläningarna besvarar över att olika mått och vikter används inom landskapen.³² I övrigt är det de enskilda häradena, oftast representerade av en bonde (den som väckte besvärfrågan på tinget?) som besvarar sig. Besvären speglar centralmaktens ökade intrång i lokalsamhället. Johan III:s alla slott- och fästnings-

JOHAN HOLM

byggen krävde många dagsverken och det var dessa bönderna i första hand ville slippa. Här var kungen oftast ovillig att gå bönderna till mötes. Begäran om en lokal skattenedsättning är också vanlig, liksom begäran om kronans stöd när kyrkor som förstörts under det senaste kriget skulle byggas upp igen, och här kunde man nå framgång om man argumenterade väl för sin sak. I något mindre mån speglar besvären också konflikten mellan adel och allmoge på landsbygden. I besvären över tunga gästningar och skjutsningar gäller klagomålen oftast kronans militära verksamhet. Men också adelsmännen tog för sig av bondens mat och hö på sina resor genom landet. Magnus Grip hör till dem som pekas ut 1582. Att adeln fritog sina bönder från skjutsningsplikt och dagsverken beklagade sig skattebönderna också över, och här fick de kungens stöd.³³ Det var alltså rimligen inte som nationella representanter för ett stånd som bönderna under 1580-talet samlades till riksmöten, det var som lokala representanter för sitt härad. Man besvärade sig över problem som i grunden var nationella och gemensamma för alla bönder, men man behandlade dem i sina skrivelser som lokala. Det var ett givet dagsverke eller en given gästningsplikt i det egna häradet bönderna ville diskutera med kungen, inte skattepolitiken eller adelns privilegier i stort.

Bönderna agerar som ett stånd för första gången.

Så följde en ny period av inbördes strid, nu mellan hertig Karl och kung Sigismund. Liksom under striden mellan kung Erik och hertig Johan försvagades betydelsen av riksnivån av den osäkerhet som rådde om vad centralmakten egentligen var. Åter blev många riksmöten klen besökta och åter blev de beslut som fattades på landsting och häradsting avgörande. Samtidigt är det viktigt att understryka att riksmötet var hertig Karls främsta vapen i striden om kronan och att han kallade till täta sammankomster. Därmed bröt han med sin fars och äldre broder Johans filosofi, att ständerna skulle kallas så sällan som möjligt. Detta i sin tur fick konsekvenser, böndernas representanter träffades nu förhållandevis ofta och de lärde sig att samarbeta.

Hertig Karl inledde sin kamp för kronan på det riksmöte som han och rådsherrarna, mot kungens uttryckliga order, kallade till i Söderköping 1595. För hertigen gällde det att få titeln "riksföreståndare", som han tilldelats, försedd med fulla kungliga befogenheter. Detta motsatte sig rådsadeln, som önskade ett eget ökat inflytande, och kung Sigismund, som på goda grunder fruktade sin farbror. När riksmötet tog ställning finner vi bönderna delade i två läger. Upplands och Norrlands bönder anslöt sig till prästerskapets svar, där man var försiktig med att i kungens frånvaro göra hertigen för mäktig. Den skattande allmogen i övriga landet svarade mer oförbehållsamt att man ville ha Karl som sitt "huvud" och rikets föreståndare. I svaret påpekade också bönderna att de gärna såg att "nyttiga" förläningar drogs in.³⁴

1596 blev ett år av bakslag för hertigen, som avgick som riksföreståndare och

sedan gav sig ut i landet för att på ting och marknader "valtala". 1597 kände han sig stark nog att kalla till riksmöte i Arboga, fortfarande mot kungens uttryckliga förbud. Huvudfrågan var densamma som tidigare: ville de församlade ständerna, av vilka rådet var i stort sett frånvarande och adeln mycket fåtaligt företedd, utöka hertigens riksföreståndarmakt? Karl försökte också få ständernas stöd till olika fördomanden av rådsherrarna. Hertigen utvecklade nu en ny taktik. Hans sökte medvetet de ofrälse, särskilt böndernas, stöd genom att profilera förhandlingarna under riksmötet som en kamp mellan honom, kungen och folket å ena sidan och herrarna, dvs biskoparna och adeln, å den andra. Hertigen bjöd de församlade på rättegångar mot påstådda adliga och icke-adliga bondeplågar och gjorde sitt bästa för att hetsa bönderna mot herrarna. Adelshatet verkar ha varit starkt, bönderna var lätta att hetsa.³⁵ Men riksdagen drog ut på tiden och trots rättegångar och hotfull retorik ville adeln inte stryka flagg. Bönderna tröttnade och ville resa hem. I ett, som det verkar, improviserat tal hållet utomhus till bönderna den 3 mars 1597 hävdade också hertigen att "får adeln våldet och biskoparna råda, så skola ni snart märka vilket blodbad de skola eder reda." Allmogen svarade, enligt en samtida uppteckning, i kör att de ville att hertigen skulle skydda dem från detta öde. "Vill I stå mig bi?" frågade hertigen och fick det väntade svaret från de församlade allmogerepresentanterna. Mot löfte att de skulle stödja honom delade hertigen sedan ut "tärepennningar" till bönderna. Hertigen fick böndernas högröstade bifall till sin formulering av riksdagsbeslutet då han läste upp det på torget två dagar senare.³⁶ Något senare lämnade bönderna gemensamt in ett slags skriftlig bekräftelse på den muntliga överenskommelsen där man lovade hertigen tro och lydnad mot att han "tog dem i sitt hägn". En sådan överenskommelse mellan undersåte och härskare är i sig inget nytt, men intressant är att man i denna skrift också passade på att peta in en begäran om reduktion. Bönderna tog här (för första gången?) ett eget initiativ i hela ståndets namn. Karl lovade att endast de adelsmän som tjänade kronan skulle få behålla sina förläningar, resten skulle dras in.³⁷ Han höll ord.

På riksdagen i Stockholm senare under hösten inledde Karl med att kritisera kung Sigismund för att han inte fanns hos sitt folk. En kritik som hertigen rimligen visste gick hem hos de ofrälse. Så begärde han av ständerna en lojalitetsförsäkring mot den kungatrogne Claes Flemming, ståthållare i Finland, som Karl gärna ville dra i fält mot. Han begärde inte svaret skriftligen som brukligt var, utan med acklamation. Enligt en redogörelse från riksdagsöverläggningarna fick han nu de ofrälse entusiastiska och högröstade stöd. En talesman för adeln, Hans Hakesonn Soop, steg emellertid fram och avrådde på de andras vägnar hertigen från att mobilisera trupper och dra ut i landet. Karl replikerade då, med hänvisning till det kaotiska tillståndet i riket, att skulle de dra ut kunde han gott tänka sig att gå bakom Hakensson, då denne var en "... förfärligt stor och lång karl, ty jag ser hellre 10 pilar uti dig än uti mig." Allmogen skrattade och ropade "Fick du svar!"

Därefter bestod hertigen Soop med en regelrätt utskällning och avslutade med orden "... vad besked och fullmakt har du att förbjuda mig att värja riket mot förrädare!" "Konungens", svarade Soop. "Låt mig då se den", kontrade hertigen och rundade av med ett föraktfullt "Du vet inte vad du bjäbbar, och de andra med dig äro!" Mer jubel från allmogen.³⁸

År 1598 inledde hertigen med ett experiment. Han kallade ständerna att landskapsvis samlas och ta ställning till en samling punkter, av vilka fördomandet av rådherrarna och ett godkännande av hertigens krigsplaner mot Finland stod i centrum. Tanken var att de skulle tänka igenom punkterna, sända hertigen ett svar och sedan infinna sig i Uppsala för en snabb omröstning. För bönderna, som normalt sett brukade organisera sina svar landskapsvis, bör detta ha känts naturligt. Experimentet understryker Sveriges karaktär av "landskapsunion", men blev närmast ett fiasko. Några större möten syns inte ha kommit till stånd. Åtskilliga svar är avgivna häradsvis och av dem kan man utläsa att hertigens dynamiska personlighet saknats på mötena. Svaren är generellt undvikande och till intet förpliktande.³⁹ I Uppsala kom hertigens talang som regissör och talare till sin rätt och också detta riksmöte blev dramatiskt. Återigen manade hertigen fram bilden av en blodtörstig adel som hotade bönderna och bönderna svarade med att ge honom sitt högröstade stöd.

Låt oss nu titta på förhållandet mellan bönderna och hertigen under dessa riksdagar. Det är självfallet ingen nyhet att en kung (eller i detta fall en riksförståndare) sökte ständernas stöd för sin politik. Det nya i Karls relation till den församlade riksdagen var att han, till skillnad från sin far och sina bröder mycket tydligt sökte just böndernas stöd, inte som en del av den sammankallade riksdagen, utan som ett eget stånd, i kampen mot ett annat stånd, nämligen adeln. Karl hade, trots att han inte var kung, tillägnat sig problemformuleringsmonopolet och kontrollen över dagordningen. Men att hertigen mobiliserade bönderna mot adeln i riksdagen fick också andra konsekvenser. Han gjorde därmed riksdagen till ett forum för bönderna där de kunde hävda intressen mot adeln, vilket ökade betydelsen av riksdagarna för deras räkning. Resultatet av de täta riksmötena kan nu också skönjas. Allt mer sammansvetsade tog bönderna efter Arboga riksmöte gemensamt ett initiativ i hela ståndets namn och begärde reduktion. Att bönderna dessutom var framgångsrika bör ha känts uppmuntrande. Ett sätt att tolka detta är att de täta riksdagarna, som var en del i hertig Karls strategi för att vinna kronan, skapade förutsättningar för en formering av de svenska riksdagsbönderna till ett stånd med en svensk identitet.

Under Karls sista år, nu som kung, blev kriget bara fler och bördorna bara tyngre att bära. Detta frestade på förhållandet mellan honom och bönderna. År 1609 tog bönderna ett eget initiativ igen, den här gången i sin hjärtefråga, freden. Till Karl IX:s stora förargelse bad de honom "låta främmande hus och befästningar bliva".⁴⁰ Men någon fred blev det inte. En intressant skillnad mot år 1597 är

vidare att bönderna nu lämnade in ett gemensamt riksdagssvar. År 1610 fanns alltså, till skillnad mot 13 år tidigare, ett svenskt bondestånd som uppträdde som en politisk aktör. Bönderna presenterade fortfarande inte några allmänna besvär i hela ståndets namn, däremot utnyttjade man sitt första svar på den kungliga propositionen till att i underdåniga ordalag beklaga sig över skatter och utskrivningar. De framhävde sin stora fattigdom och hoppades på kungens medlidande.⁴¹

När vi når fram till Gustav II Adolfs trontillträde har formeringen av bondeståndet i riksdagen alltså nått så långt att bönderna numera lämnar in ett gemensamt svar och att de undantagsvis, i hela ståndets namn, agerar samfällt i en politisk fråga.

Bondeståndet svetsas samman

På riksdagen 1611 bestämdes villkoren för Gustav II Adolfs trontillträde. Erfarenheterna av Karl IX:s sista år var dystra. Efter att ha avrättat adelsoppositionen stod kungen stark och det krig på tre fronter som Sverige snart var invecklat i måste, i första hand betraktas som ett resultat av hans politik. Då han avlidit var det rådet och ständerna som agerade och man gjorde vad man kunde för att i framtiden undvika att kungen fick en sådan maktställning som Karl IX haft. På kanslern Axel Oxenstiernas initiativ författade samtliga ständer en lista över de krav man ville få införda i handfästningen. Dessa sammanställdes av Axel Oxenstierna och det blev ett digert dokument. Vi vet att bondeståndet också skrev ett sådant förslag till handfästning, men tyvärr finns det inte bevarat.⁴² Handfästningen utvecklade sig, främst i punkt 6, till en förbudslista som kraftigt begränsade kungens möjligheter att handla. Förutom att han inte fick höja gamla skatter, skriva ut nya skatter, ändra tullar, anställa utskrivningar eller utfärda några på- eller förbud ”utan riksens råds vetskap och deras samtycke som vederbör”, fick han heller inte stifta ny lag, ändra gammal lag, starta krig, sluta fred eller ingå förbund eller avtal, utan *ständernas* och rådets vetskap och samtycke.⁴³ I praktiken innebar det att riksdagen blev nyckeln till makten för Gustav II Adolf. Hans regering bjöd följaktligen på täta riksdagar, vilket bidrog både till statsbildningsprocessen och den fortsatta formeringen av det svenska bondeståndet.

Då frågan om trontillträdet 1611 lösts gick riksdagen vidare och inte helt oväntat handlade kungens första proposition om kriget och behovet av nya medel till det. Det nya eniga bondeståndet lämnade också nu fram ett gemensamt svar, men det är betydligt mer förslaget än året innan, vilket ska ses mot bakgrund av kungens svaga ställning. De inledde med en ”innerlig och stark bön” om fred. Bönderna protesterade vidare mot att adeln höll så många drängar och arbetskarlar undan utskrivningen på sina gods och begärde en kunglig rannsakan där användbart folk för krigsmakten ska letas upp ”oavsett vem de skjula sig uppå”. Ståndet visar här förmåga att diskutera flera frågor i endräkt och de tar också åter ett eget politiskt initiativ och kräver kunglig rannsakan i utskrivningsfrågan. Till detta används

JOHAN HOLM

dock inte en allmän besvärsskrivelse, utan återigen det första propositionssvaret.⁴⁴ Det är kanske som en del av propositionssvaret som böndernas allmänna besvär föds?

1612 års proposition var i första hand en krigsproposition där kungen efterlyste medel till rikets försvar. Böndernas första svar liknar åter mest en allmän besvärsskrivelse, och i skottgluggen står adeln. Skälet till att pengar saknas är att kronans mark är bortförlänt och skälet till att kriget går dåligt är att adeln sitter på sina gods och trycker istället för att ge sig ut och slåss. Bönderna begär för andra gången en reduktion. Kungen går dem till mötes, dels i svaret till prästerskapet, som begärt samma sak, och dels genom utfärdandet av ett ”Öppet brev om återkallande av på behaglig tid givna förläningar”.⁴⁵

1612 hade de enskilda besvären ändrat karaktär på flera punkter. Det fanns en ökande insikt om att problemen är desamma för rikets alla invånare. Än möter vi inga allmänna allmogebesvär men Närkes, Södermanlands, Västmanlands och Upplands bönder har gått samman i en skrivelse där man besvärar sig över inhysningen av de oregerliga soldathoparna på genommarsch. Häradena i inte mindre än tre landskap har i övrigt gått samman i gemensamma besvärsskrivelser. Kriget reflekterades tydligt i besvären detta år. Slottsbyggandet var över och besvären över tunga dagsverken har sjunkit. Nu är det i stället över de allt drygare skatterna och krigsgårderna man besvårade sig i första hand. Skjutsningen och gästningen var ett problem som bestod och som inte blivit bättre av de ständiga trupprörelserna i landet. Att adelsmännens resor ännu var ett problem är tydligt. Författaren till en besvärsskrivelse misstänkte att adelsmännen numera skaffade sig fri kost, logi och transport genom att hävda att de var kronans tjänare.⁴⁶ Ny är den lilla gruppen besvär där man söker rättvisa mot en oförstående eller övernitisk fogde. Den allt mer militariserade kronans behov ställde också nya krav på skattebetalarna. Kronan ville att bönderna skulle producera och skatta i sådant som behövdes för krigsförsörjningen. Flera besvär rörde önskemål om att få byta en föreskriven skatteform mot en annan. Oftast begärde man helt enkelt att få betala skatten i pengar istället för i de önskade varorna. Till det kom några besvär där bönderna begärde att slippa utskrivningar.⁴⁷

Vi summerar. Under Gustav II Adolfs första riksdagar började böndernas riksdagsmän allt mer uppträda som ett svenskt bondestånd. En skillnad vad gäller besvären mot 1582 är att bönderna nu diskuterade mer över häradsgränserna och till och med över landskapsgränserna. Det gemensamma besväret undertecknat av landskapen runt Mälaren tyder på ett samarbete mellan de svenska bönderna som var på väg att bli riksomfattande. Men man besvårade sig ännu för ett specifikt dagsverke, eller en specifik skatt i det egna häradet. Fö visade bönderna nu en förmåga att argumentera som tidigare saknats. De tog egna politiska initiativ, men i ett begränsat antal frågor. Vad gällde regeringens politik hade de inget att säga, deras initiativ rörde främst frågor om finansieringen av denna politik. Till skillnad

från andra stånd vid denna tid arbetade de heller inte med allmänna besvär i hela ståndets namn. Däremot har formeringen av det svenska bondeståndet i riksdagen nått så långt att man numera kan gå samman om flera huvudpunkter av besvärskaraktär och placera dem i inledningen till det första propositionssvaret. Möjligen skymtar också ett begynnande samarbete med prästeståndet i riksdagen.

Om vi går framåt i tiden möter oss en delvis förändrad bild. Den betydelsefulla riksdagen 1617, där beslut om fortsatt krig togs och elegant förkläddes till försvarskrig på bortaplan, samlade 191 bönder. På samma riksdag antogs också en ny riksdagsordning, ett viktigt steg i statsbildningsprocessen då riksdagen därigenom blev en mycket effektivare institution och ett bättre redskap att genomdriva den kungliga viljan med. Den föreslagna riksdagsordningen stadgade att skriftliga svar skulle inlämnas på propositionen. Men om ständerna inte var överens skulle varje stånd sedan muntligen argumentera för sin sak och till sist skulle kungen välja det svar som han ansåg bäst motsvarade rikets behov.⁴⁸ Det drog alltså ihop sig till debatter i riksdagen. Kungen var själv känd som en oerhört skicklig retoriker.⁴⁹ Bönderna menade att de knappast kunde konkurrera i så lärda herrars sällskap och begärde att istället ödmjukt få inkomma med ett nytt skriftligt svar om ”HKM:t inte låter sig behagas” av deras första. Bönderna kunde emellertid inte stå emot utvecklingen och riksdagen blev ett allt mer diskuterande forum.⁵⁰

Den 28:e januari 1617 kom den kungliga krigspropositionen, där kungen frågade riksdagen hur man skulle tackla de polska stämplingarna. Tre dagar senare var böndernas svar klart och denna gång hade bondeståndet lyckats enas om ganska många punkter och tillsammans fått ihop ett politiskt moget svar. Man började med att tacka kungen för att han hållit dem vid den rätta tron. Därefter gick man över på de besvär som hela ståndet stod bakom. Bönderna begärde ett kungligt förbud för spannmålsexport av både ”adel och oadel” (detta rimligen med hänsyn till rikets dyrtider). Sedan kom man fram till propositionens kärnpunkt. På grund av sin stora fattigdom kunde bönderna knappast själva bära ett nytt krigs alla bördor. Men om HKM:t kunde tänka sig att igenkalla alla förläningar och använda intäkterna från dem till truppersnas underhåll skulle det nog klara krigsfinansieringen. En variant på reduktionskravet således. Ståndet hade också en gemensam kommentar till det eventuella kriget. Utan att vara tillfrågade föreslog ståndet en alternativ försvarsstrategi. Istället för en stark fältarmé ville man rusta upp gränsfästningarna och skicka dit adeln för att leda försvaret av dem. Bönderna sade sig vidare vara beredda att göra sitt yttersta vid den händelse att polackerna anföll och verkligen *överskred* den svenska gränsen (en risk som ju inte var påtaglig 1617). Därmed hade man också ifrågasatt den kungliga strategin att anfall var bästa försvar. Avslutningsvis begärde bönderna förändrade roteringsregler, mer förmånliga för dem.⁵¹

Kungen tackade i sitt svar 3:e februari ständerna (och änkedrottningen) för deras svar och noterade samtidigt att i frågan om hur medel skulle uppåddas till

JOHAN HOLM

armé eller rustning av gränsfästningarna hade ständerna inte haft mycket konkret att säga. Han föreslog därför själv att en mängd tillfälliga krigsgärder skulle utgå även de följande åren. I sitt svar 7:e februari värjde sig bönderna. De accepterade att pengar behövdes till försvaret, men de ville inte gå med på en ny gärd. Förhandlingarna blev långa och segslitna, men slutet blev att kungen fick sin vilja igenom och att både bönder och adel fick betala den allt dyrare krigspolitiken.⁵²

Hur ska vi tolka den förändring som bondeståndet genomgått sedan Karl IX:s första riksdagar? Det allt mer permanenta krigstillståndet gav rikets bönder ett stort gemensamt problem. Att detta var ett riksproblem, och inte ett lokalt problem började man nu inse. Böndernas allt mer aktiva agerande, deras större enighet och deras allt längre svar, försedda med allt fler gemensamma förslag och besvärspunkter, pekar också mot att riksdagsbönderna insett att hotet från centralmaktens krav och adeln bäst bekämpades på riksnivå. Däremot var de föga entusiastiska över att kallas till utdragna riksdagsförhandlingar, och vid två tillfällen bad de om att riksdagen snabbt skulle avslutas så de kunde få resan hem.⁵³

1625 var kungens ställning ännu starkare än 1617. Han hade haft stora framgångar i fält och en opposition på hemmaplan saknades. Anfallskrigen salufördes fortfarande under de ständigt återkommande riksdagarna som preventiva försvarskrig och den politiken var sällsynt framgångsrik.

Som under Karl IX:s sista riksdagar upplever man nu bondeståndet (liksom övriga ständer) som tillbakapressat och svagt. Bondeståndets riksdagsvar visade upp en viss ambivalens. 1625 vågade man sig inte in i diskussioner kring de politiska huvudfrågorna på samma sätt som 1617. 1625 års första svar liknade taktiskt det från 1610, men det var längre och mer välskrivet. Bönderna protesterade både muntligen, och senare i sitt första svar på propositionen skriftligen, mot den nya kvarntullen som blivit en svår landsplåga. Men de ifrågasatte varken kungens politiska analys av läget eller behovet av pengar som sådant. Istället ägnade de åtskilliga sidor åt att beklaga sig över sin stora fattigdom, vilket rimligen var ägnat att väcka kungens medlidande. De hänvisade till de många ödegårdarna som skapats av ”nya seder och ordningar” och bad att HKM:t skulle låta dem ”skatta som våra förfäder före oss hafwer”. På detta svar upprepade kungen något han sagt redan då propositionen presenterades. Om hans skatteförslag inte passade, kunde ständerna ”... ett annat bättre, bekvämligare uttänka och föreställa.” Det kunde inte bondeståndet och i sitt andra svar på propositionen godkändes den tunga kvarntullen.⁵⁴ Trots detta behövdes inte de tidigare gängse direktförhandlingarna med tingsmenigheterna.

Riksdagen 1627 följde mönstret från 1625. Men för böndernas del kan vi notera något intressant. I handlingarna återfinns ett svar på böndernas besvär, där kungen hänvisar till ”de punkter” som böndernas fullmäktige har låtit föredraga. Svaret omfattar 14 klagopunkter av nationell karaktär, t ex följderna av inflationen och det faktum att de mått och viktenheter som används vid utmätningen av

skatten inte var desamma över hela riket. Sju punkter gäller generella klagomål på arrendatorsystemet.⁵⁵ Men här fanns också en punkt direkt knuten till ett givet härad. Till sist begärde bönderna en sänkning (slopande?) av byggningshjälp.⁵⁶

Vad var det kungen svarade på här? Är detta ett svar på den första allmänna besvärsskrivelsen från bondeståndet, eller är svaret bara en sammanställning av de särskilda besvären och de besvärspunkter som bönderna presenterade i inledningen till det första svaret på propositionen? Bägge tolkningarna känns rimliga.⁵⁷

1629 nådde skatte- och utskrivningstrycket sin kulmen. Stora utskrivningar och förnyelser av den tunga boskapsskatten begärdes. Ett enigt bondestånd accepterade kungens syn på rikets situation, krigets nödvändighet och höll med om den kungliga strategin att utkämpa det preventiva försvarskriget i Tyskland. ”Efter-som man brukar säga [att] geten gnager där hon är bunden och för övrigt bättre är att vi binder våra hästar i fiendens gärsselgård, än de uti våra ...”⁵⁸ Varför denna eftergivenhet?

Kungens starka ställning kan vara en förklaring, en annan kan vara att ärkefienden adeln, som man hittills försökt vältra över så mycket som möjligt av krigskostnaderna på, sedan 1627 delade de tunga utskrivningarna och boskapsskatten lika med bönderna. Skatterna var höga, men fördelningen tämligen rättvis.⁵⁹ Ett seriöst svar på frågan varför de svenska skattebönderna frivilligt deltog i uppbyggnaden av den svenska militära stormakten kräver emellertid mer forskning. Jag hoppas kunna återkomma i frågan. Det är också värt att notera att upploppen var många och att flödet av besvärsskrivelser snabbt ökade. Riksdagsmännens agerande syns denna riksdag illa spegla stämningen i landet. Upploppen var av allt att döma betydligt fler under andra hälften av 1620-talet än under 1610-talet.⁶⁰

1630–1632 ersatte kungen tämligen självväldigt, och i direkt strid med sin kungaförsäkran, riksdagarna med utskottsmöten dit inte några bonderepresentanter inbjöds. Rådsherrarna var tveksamma till metoden och föreslog brevlades kungen att man skulle kalla en riksdag 1631. Kungen skällde skriftligen ut rådet från den tyska fronten.⁶¹

För bara 13 år sedan hade bönderna beklagat sig över de långa riksdagarna, nu beklagade de sig istället över att inte bli kallade. Att bönderna saknade en rikstäckande organisation blev nu tydligt. Riksdagen var deras enda gemensamma arena och nu uppträdde de åter som regionala aktörer. Bönderna i Rönnåkers, Oppunda och Villåttinge häraden infann sig vid olika tillfällen i råds-kammaren och protesterade mot de beslutade skatterna i augusti 1631.⁶² 1632 var det genom prästeståndets representanter de framförde en begäran att själva få delta i utskottsmötet. Böndernas protester kan tolkas som att de nu föredrog att uppträda som en svensk allmog och att de insett värdet av att få agera på riksnivå.

1632 stupade kungen och det politiska läget förändrades i ett slag. Landet stod utan laglig regering, kungen hade inte efterlämnat något testamente och lagen hade inget att säga om hur landet skulle styras. Rikskanslern Axel Oxenstierna

JOHAN HOLM

grep initiativet och lanserade en ny regeringsform, enligt vilken de fem kollegiecheferna skulle styra landet i väntan på att tronarvingen skulle bli myndig.⁶³ Kanslern manade i brev från Tyskland rådet att försöka få riksdagen att acceptera den. Både han och övriga rådsmedlemmar tycks m a o nu ha utgått från att den lagstiftande makten låg hos ständerna. Det är tveksamt om bönderna delade denna syn.

Riksdagarna 1633, 1634 och 1635 utvecklades till förhandlingsriksdagar där rådet tvingades till eftergifter åt alla stånd för att driva igenom regeringsformen. Särskilt adeln och prästerna var kritiska och gick hårt åt regeringen år 1633. Riksdagen blev alltså genom kungens död en maktfaktor på ett helt annat sätt än tidigare. Mest framgångsrik var härvidlag adeln (till vilka rådsmedlemmarna ju faktiskt också hörde). Under de följande åren återställdes de privilegier som inskränkts 1627.⁶⁴

Rådet gick ut försiktigt och i sin första proposition frågade man bara ständerna om de ville svära tronarvingen Kristina trohet och hålla sig till den lutherska läran, därmed avvisande den polska Vasagrenens anspråk på tronen. Ett enigt bondestånd svarade att det ville man. När rådet senare kommenterade svaret noterade man att bönderna till svaret fogat en del besvär över skatterna. Dessa nämns inte i böndernas svar, kanske lämnades de separat eller framfördes muntligen?⁶⁵ Skatterna eller styret av riket hade rådet ännu inte nämnt, men från flera håll i riket inflöt rapporter om att bönderna tänkte vägra de skatter som beslutats på utskottsmötet 1632. Rykten nådde rådet att bönderna betraktade beslutet i utskottet 1632 som olagligt. Andra rykten sa att de, i likhet med adeln, tänkte öva utpressning och inte svara på några propositioner förrän deras besvär blivit behandlade.⁶⁶

Den 21 februari beklagade sig två deputationer av smålänningar och dalkarlar inför rådet över boskapsskatten och utskrivningarna och smålänningarna poängterade att de inte varit med på utskottsmötet där besluten fattats. Den 28 februari hade ståndet åter fått igång organisation och samarbete och sände fyra representanter, som nu talade för hela ståndets räkning, för att protestera mot utskrivningen.⁶⁷ Inför denna offensiv tog rådet det ovanliga steget att lägga en proposition där man begärde att de redan 1632 beslutade skatterna och utskrivningarna skulle accepteras. I sitt svar struntade bönderna helt i att kommentera propositionen, istället tog man sig an regeringsfrågan. Bönderna föreslog att rådet skulle välja den som kungen ”kan ha nämnt” (rimligen Axel Oxenstierna) som tillförordnad regeringschef (generalguvernör). De rekommenderade sedan den nye regeringschefen, med sitt råd, att avlägga en slags regented (assurance) – en motsvarighet till den som tidigare riksföreståndare fått avlägga. Kravet på en regented, oavsett hur förmyndarregeringen skulle komma att se ut, hade tidigare väckts av borgarna. Sedan lämnade ståndet in den första allmänna besvärsskrivelsen som bevarats. Sveriges bönder vill bli kvitt kvarntullen som leder till deras ”undergång och fördärv och kronan till mindre nytta än någon tro kan”. Vidare vill man slippa lilla tullen och boskapsskatten.⁶⁸

Rådet tvingades kompromissa. Den 7 mars 1633 lade regeringen ett förslag som gav bönderna stora skattelättnader. I sitt svar den 9 mars 1633 accepterade bönderna förslaget. Tillståndet i landet förblev emellertid oroligt och så sent som den 4 november 1633 vägrade Östgötabönderna betala sin ”häradshövdingsspeng”. Ståthållaren Lars Sparre fick av rådet uppmaningen att fredligt försöka övertala de motspänstiga bönderna, utan att förorsaka ”något buller” hos allmogen.⁶⁹

Först 1634 vågade rådet presentera förslaget om regeringsform. Men bönderna var mer intresserade av skatte- och utskrivningsfrågan. De följde strategin från förra året. Inte heller denna proposition bevärdigade bönderna med något direkt svar. Istället kontrade de med en allmän besvärsskrivelse (som vi bara känner genom rådets reaktion på den). Rådet kallade ståndets representanter till sig och förebrädde dem deras avoga hållning. Deputationen av bönder, utsedda att förhandla för samtligas räkning, stod emellertid på sig och rådet fann sig snart indraget i en besvärssdiskussion med bönderna.⁷⁰

Efter ett första avvisande svar, följt av påtryckningar från rådet, formulerade bönderna ett andra svar, 10 sidor långt. De inledde med att godkänna regeringsformen, men sa också att man önskade en regentsförsäkran, liknande den Gustav II Adolf underskrivit 1611 av förmyndarregeringen. Motvilligt accepterade man också boskapsskatten och en ny, lättare utskrivning. Resten av svaret utgör ett retoriskt välformulerat generalangrepp på adeln och protester mot de återinförda adelsprivilegierna. Som avslutning argumenterade bönderna för de statsfinansiella fördelarna med att låta kronans gods förbli i kronans händer, och inte arrenderas eller säljas ut.⁷¹

1635 års riksdag hölls mot bakgrund av katastrofen vid Nördlingen, kanslerns allt desperatare rop från Tyskland om nya trupper och det polska stilleståndets förlängning. Krigströttheten är påtaglig vid denna riksdag. Propositionens viktigaste punkter var att stilleståndet med Polen och ett förslag till skjutsfärdsordning skulle godkännas samt att nya extraskatter skulle beviljas. Vid de muntliga förhandlingar som allt oftare föregick de skriftliga svaren deklarerade bönderna att om de skulle bevilja den föreslagna boskapsskatten för ytterligare ett år så ville de slippa kvarntullen eller mantalspenningen. Per Banér och Gabriel Oxenstierna protesterade och Gabriel Oxenstierna föreslog i rådet att man skulle försöka skilja bönderna från olika landskap åt. ”Ty allmogens samkväm är ringa nyttigt.”⁷² Det enligt agerande bondeståndet började nu upplevas som ett problem för regeringen. Det gick emellertid inte att skilja de numera ganska väl sammansvetsade riksdagsbönderna åt. Däremot lyckades rådet förmå dem att sammanträda i närvaro av sina respektive landshövdingar. I sak ändrade detta inte mycket och den 29 september kunde landshövdingarna meddela rådet att bönderna kunde acceptera boskapsskatten endast om de fick någon annan skatt nedsatt. Den 2 november 1635 kom böndernas skriftliga svar. De godkände det polska stilleståndet, uttala-

JOHAN HOLM

de sig mycket kritiskt mot kriget som de menade bara var till skada för riket och ivrade för att rådet och rikskanslern skulle försöka nå en fred. ”Så framt kriget, vilket Gud förbjude, längre skulle fortgå ... ” var man villig att acceptera boskaps-skatten ännu ett år mot nedsättning av byggningshjälpn eller mantalspengen. Den nya skjutsfärdsförordningen nekade bönderna blankt att acceptera och som avslutning beklagade de sig över kopparmyntens fallande värde. Här fick regeringen ge efter. Skjutsfärdsförordningen blev aldrig antagen och ståthållarna synes ha försetts med mandat att regionalt jämka skatterna till en för bönderna acceptabel nivå.⁷³

Hur kan vi tolka dessa riksdagar? Det är tydligt att riksdagen var nödvändig för att bönderna skulle kunna agera som ”svenskar” på riksnivå. Någon annan organisationsform för gemensam aktion för bönder i de svenska landskapen fanns inte 1633. Efter tre års riksdagsuppehåll tog det visserligen lite tid för bönderna att finna samarbetsformerna och enigheten igen. Men efter någon vecka så möter vi bara deputationer representerande hela ståndet i rådskammaren. Det är också nu vi säkert vet att bönderna lämnade in en allmän besvärsskrivelse. Vi kan också notera att det är nu som överheten (här representerad av Gabriel Oxenstierna) tydligt ger uttryck för att bondeståndet är ett problem, just därför att det är ett enigt svenskt bondestånd. Vi kan vidare notera att bönderna nu driver alla typer av politiska frågor. Man har åsikter om utrikespolitisk strategi, om den konstitutionella frågan om rikets styrelse under Kristinas omyndighetstid, och om rikets finanspolitik. Formeringen av det svenska bondeståndet i riksdagen kan nu rimligen betraktas som fullbordad. Bönderna uppträder som ett enigt stånd med en identitet förankrad i det svenska riket likaväl som hemma i landskapet och häradet. Hur väl de representerade allmogen i stort är en annan fråga vars svar inte kan ges i detta sammanhang. Men det är rimligt att anta att den bondeelit som deltog i riksdagar och riksmöten snabbare kom att betrakta sin svenska identitet som betydelsefull än de hemmavarande.

De svenska riksdagsbönderna

Min undersökning och mina resultat är preliminära, materialet som gått igenom har varit begränsat och utifrån det kan inga slutsatser dras för hela allmogen. Men resultaten stämmer mycket väl överens med synen på Sverige som en landskapsfederation under 1500-talet. Böndernas splittrade agerande i riksdagen fram till sekelskiftet 1600 står i god samklang med deras till synes lokalt och regionalt förankrade verklighetsuppfattning. Den centrala nivåns arena, riksdagen, drogs länge med legitimitetsproblem. Gång efter annan fick Gustav Vasa och sönerna sända ut sina förtrogna i landet till böndernas hävdvunna arenor, häradshövdingen, när man ville förhandla om något verkligt viktigt med bönderna, en trohetsed eller en ny skatt t ex. Inget tyder ännu på att de svenska bönderna i första hand betraktade sig som annat än upplänningar, Oppundabor etc.

Detta är i och för sig inte så märkligt. Om man utgår från att en identitet formas av den nivå som i första hand påverkar och styr en individs liv kan man ifrågasätta riksdagsböndernas svenskhet under 1500-talet på samma grunder som man kan förklara vår bristande EU-identitet idag. Vi upplever inte att det är på europeisk nivå som de för oss avgörande besluten fattas. En parallell kan med lite fantasi dras till 1500-talet. Trots några enstaka stora händelser, t ex reformationen och införandet av arvriket, så sker det inte speciellt mycket på nationell nivå som påverkar böndernas liv. Mellan de stora händelserna kretsade deras värld kring häradet och landskapet, det var på dessa nivåer som förutsättningarna för deras liv och vardag formades.

Dessa förhållanden verkar undergå en förändring under 1590-talets sista år och 1600-talets tre första årtionde, i vart fall för de valda riksdagsrepresentanterna. De tätare riksmötena från 1595 skapade förutsättningar för bönderna att lära känna varandra och att värdera ett samarbete. Hur betydelsefullt detta är får vi en vink om 1630 till 1632. När riksdagarna försvann hade bönderna från de svenska landskapen helt enkelt inte längre tillgång till en nationell arena. När de ska protestera hos rådet sker detta återigen på regional basis. Häradsvis dyker deras deputationer upp, men ett agerande på riksnivå kan de helt enkelt inte åstadkomma.

Trycket från militärstatens uppbyggnad skapade vidare ett tydligt problem på riksnivå som bäst diskuterades på riksdagarna. Dessutom flyttades den formella makten att godkänna lag från landskapsnivå till riksnivå. Landstingen tillfrågades inte om vare sig den nya hovrättsordningen 1613, den nya riksdagsordningen 1617 eller om det omfattande lagarbete som 1634 års regeringsform utgjorde. Under samma period försvann också den formella makten att godkänna skatter och utskrivningar från regional till nationell nivå. 1633 var bondeståndet inte bara enigt, det var också politiskt offensivt. Bönderna ryggade inte för att uttrycka åsikter i frågor de inte tillfrågats om. Därmed hade de i praktiken börjat agera minst lika mycket som svenskar, som upplänningar eller Oppundabor.

Två faktorer var m a o enligt min mening avgörande för formeringen av ett svenskt bondestånd i riksdagen, med en förhållandevis stark svensk identitet. För det första riksdagens nya, centrala maktställning och de rätta riksdagarna, och för det andra den ökade krigföringens tryck på samtliga svenska landskap. För svensk tidigmodern tid menar jag att Anderssons och Hobsbawms tänkande äger en viss tillämplighet. Rikstillhörigheten var något som Vasakungarna försökte konstruera för att legitimeras sin egen maktställning. Mina resultat stöder också Tillys tes om kriget som statsskapande verksamhet. Man är alltså enligt min uppfattning ute på tunn is när man alltför bestämt talar om bönder med en svensk identitet under mitten av 1500-talet. Den må ha funnits där, men landskaps- och häradsstillhörigheten ser ut att länge ha förblivit centrala.

Gustav Vasa bad allmoget att till riksdagen sända ”... them i selve best betro, gives dem fullmacht och befallning opå alle eres vegnar som heme sitte, att hvad

JOHAN HOLM

de med oss och menige riket besluta och samtycka, att thet och så af eder alle , som heme siette, fast och obrottsligt må och skall hållas varda.” Så blev det alltså inte under hans tid. Men under Gustav II Adolfs regering började riksdagsböndernas beslut verkligen anses bindande för ”alla dem som hemma satt”. Därmed var de svenska bönderna på väg att lämna det regionalt orienterade samhället. Det skulle ännu ta dem många generationer att ta steget fullt ut och in i det centralt organiserade nationalistiska kungariket. Men det är rimligt att föreställa sig att det var nu, när besluten på riksnivå fick en snabbt ökande betydelse för böndernas vardag i riket, som en svensk identitet kan ha blivit minst lika betydelsefull som den regionala eller lokala.

Noter

- 1 Se Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling, (AOSB), Stockholm, 1888, I:4, s 76 , 335 f; AOSB I:6, s 281.
- 2 Jan Lindegren ”Militärstaten och bondesamhället – ett forskningsprojekt”, *Historielärarnas förenings årskrift*, 1989/90, s 41.
- 3 Charles Tilly, *Capital and Coercion and the European States*, Oxford, 1990.
- 4 Benedict Anderson, *Den föreställda gemenskapen*, Stockholm, 1983.
- 5 Eric Hobsbawm, *Nationer och nationalism*, Stockholm, 1994.
- 6 Jonas Nordin *Ett fritt men fattigt folk – Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormakstid till slutet av frihetstiden*, Stockholm, 2000.
- 7 Harald Gustafsson, *Gamla riken – nya stater*, Stockholm, 2000, s 24 f.
- 8 Harald Gustafsson, ”Vad var den tidigmoderna staten: sex synpunkter och en modell”, *Historisk tidskrift*, 1994:2, s 208 f.
- 9 Ibid s 217 f.
- 10 Gustafsson, 2000, s 73.
- 11 Ibid s 130.
- 12 Gustafsson, 1994, s. 223.
- 13 Göran Rystad, ”Med Råds råde eller efter konungens godtycke”, *Scandia*, band 29,1963, s 170. Herman Schück, ”Svenska Riksdagens födelse” *Riksdagen genom tiderna*, Stockholm, 1992, s 42 f, s 46 ff. Nils Ahnlund, *Sveriges Riksdag – Ständsriksdagens utdanning*, Stockholm, 1933, s 9. Men Ahnlund påpekar också att Karl IX frågade ständerna till råds för att kunna binda dem vid sin politik. s. 88.
- 14 Gustafsson, 1994, s. 223.
- 15 Ahnlund, 1933, s 70, s 79.
- 16 Ahnlund, 1933, s 76. Jmf Rystad, Göran, 1963, s. 169 f.
- 17 Ahnlund, 1933, s 103. Se också Rystad och Schück i, *Riksdagen genom tiderna*, s 118 och s 64.
- 18 Schück, 1992, s 38 f.
- 19 Ibid s 543.
- 20 Svenska riksdagsakter (SRA), I:1:1, s 310 ff.
- 21 SRA, I:1:1, s 80 ff.

- 22 Ibid s 323 ff.
- 23 Ibid s 406 ff.
- 24 Ibid s 408 f.
- 25 Ibid s 449 f.
- 26 Ibid s 733 ff.
- 27 SRA, I:1:2, s 192 ff, s 204 ff.
- 28 Ibid s 264
- 29 Ibid s 309 ff.
- 30 SRA, Ser I avd I del 2, s. 310.
- 31 Ibid s 262 f.
- 32 Ibid s 597 f.
- 33 Ibid s 591 ff.
- 34 SRA, I:1:3, s 595 ff.
- 35 Ibid s 858 ff.
- 36 Ibid s 862 f. Jmf Ahnlund, 1933, s. 54.
- 37 SRA, I:1:3, s. 870 f.
- 38 SRA, I:1:4, s 130 f. Detta sagt med reservation för att den berättelse som nedtecknades från riksmötet givetvis godkändes av hertig Karl, sedemera kung Karl IX.
- 39 Ibid s 262 ff, s 277 ff.
- 40 Ahnlund, 1933, s 92.
- 41 Se böndernas svar på kungens proposition i Riksarkivet (RA), Riksdagsacta, R 4765.
- 42 Ahnlund, 1933, s 107 ff.
- 43 Se 1611 års kungaförsäkran i *Sveriges Regeringsformer och konungaförsäkringar*, utgivna av Emil Hildebrand, Stockholm, 1891.
- 44 SRA, I:2:1, s 82 f.
- 45 Ibid s 229, s 232, s. 243 ff. Jmf Sven A Nilsson, *De stora krigens tid*, Uppsala, 1990, s. 121 ff.
- 46 Sedan Gustav II Adolf inskränkt de adliga privilegierna 1612 fick endast de i kunglig tjänst utnyttja bönderna för gästning och skjutsning, en bestämmelse vars efterlevnad var dålig.
- 47 SRA, 2:1:1, s. 252 ff.
- 48 Se "Ordning för ständernas sammanträden" i *Ur källorna till Sveriges historia under nyare tid*, utgivna av Emil Hildebrand och Carl Grimberg, Stockholm, 1911, s. 106 f.
- 49 Se Johannesson, Kurt, "Gustav II Adolf som retoriker", *Gustav II Adolf 350 år efter Lützen*, Uddevalla 1982, s 11 ff.
- 50 SRA 1:2:1, s 97.
- 51 Ibid s 111.
- 52 SRA, 1:2:2, s 36, s 209, s 259 ff.
- 53 Ibid s 108, s 201.
- 54 Se kungens proposition 10 mars 1625, och böndernas 2:a svar, RA, Riksdagsacta, R 4780, s 357 b ff. Jmf kungens tal till riksdagen 10 mars 1625 tryckt i *Konung Gustav II Adolfs skrifter*, utgivna av Styffe och Droysen, Stockholm, 1861, s 213.
- 55 För att snabbt få in kontanter till kriget "hyrde" kronan ut sin skattejord till hugade spekulanter, rika borgare, präster eller adelsmän. "Arrendatorn" betalade en större engångssumma mot rätten att sedan själv utkräva kronans skatter och övriga pålagor av de självägande

JOHAN HOLM

bönderna. Skattebönderna ogillade starkt att ha andra fordringsägare än kronan och en våg av protester mot arrendatorer som krävde in för mycket, eller krävde dagsverken på de egna godsen, sköljde över kungen. Se t ex Erik Brännman, *Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering*, s 10 ff.

- 56 Resolution på böndernas besvär, given 24 december 1627, RA, Riksdagsacta 4780.
- 57 Svaret rör å ena sidan nästan bara allmänna besvärfrågor. Å den andra kan man undra varför inte kungen direkt hänvisar till böndernas allmänna besvärsskrivelse om det nu var en sådan han svarade på.
- 58 Ahnlund menar att kungen skrivit propositionen 1629 egenhändigt, Ahnlund, 1933, s 454. Se också s 178 f. Se vidare kungens proposition och allmogens svar i RA Riksdagsacta, 4781, s 473 b ff.
- 59 SRP I 1621–29, s 34, se även rådsinstruktionen s. XX.
- 60 Se Sven A Nilsson, *Krigsmobiliseringen 1611–1650*, s 125 f.
- 61 Ahnlund, 1933, s. 183 ff; AOSB, II:3, s 209 ff.
- 62 Svenska Riksrådets protokoll (SRP), utgivna genom N A Kullberg, Stockholm 1887–1888, del II, 1631, s 111 ff.
- 63 Hildebrand, *Sveriges regeringsformer*, s. 35.
- 64 Beslutet tas i rådet 8/7 1634, se SRP IV, 1634, s 145 f. Se också Nilsson, 1990, s 58 s 171.
- 65 Böndernas första svar på propositionen, RA Riksdagsacta 4783; SRP III, 1633, s 29.
- 66 RA, Riksdagsacta 4783; SRP III, 1633, s 7, s 11, s 29 ff.
- 67 SRP III, 1633, s 43 ff, s. 55 ff. Se rådets andra proposition, Riksdagsacta, R 4783.
- 68 Jmf. Georg Wittrock, *Regering och allmoge under drottning Kristinas förmyndare*, Uppsala, 1948, s. 10; Ahnlund 1933, s 194.
- 69 Se propositioner, svar och besvär, RA, Riksdagsacta 4783; SRP, III 1633, s 61 ff s. 227.
- 70 Se referat av riksdagsförhandlingarna, RA, Riksdagsacta 4785; SRP IV, 1634, s. 144 f.
- 71 Se böndernas andra svar på propositionen RA, Riksdagsacta, 4785.
- 72 För diskussionen i riksdagen, se riksdagsprotokollet 1635, RA Riksdagsacta, 4788. Se vidare SRP V, 1635 s 219, s 222 ff, s 234.
- 73 SRP V, 1635, s 222, s 245, s 262, s 273, s 281.